

15 jaar icc: cultuurcoördinatoren
en trainers aan het woord

Leiderschap van de directeur

Kunst is anders kijken

Cultuur coördinator NL 2020

Magazine voor
professionals in het
primair onderwijs

Cultuur stevig in het onderwijs

Als we willen dat iedereen zich cultureel en creatief kan ontwikkelen, is het nodig dat cultuur beter in het onderwijs en de voor- en naschoolse opvang geïntegreerd is en ten goede komt aan álle jeugd. Met curriculum.nu lijkt daarvoor een goede basis gelegd. Samen met onze partners willen we het onderwijs en de culturele sector ondersteunen bij de ontwikkeling hiervan. Ook werken we aan het programma Cultuureducatie met Kwaliteit (CmK), samen met het ministerie van OCW, FCP en penvoerders van dit programma.

De cursus interne cultuurcoördinator

De cursus interne cultuurcoördinator (icc-cursus) bestaat in 2020 vijftien jaar. Via deze cursus zijn inmiddels 10.000 leerkrachten opgeleid tot cultuurcoördinator voor hun school. De cultuurcoördinator (icc'er) op school is de spil voor goed cultuuronderwijs voor ieder kind. De cultuurcoördinator maakt en houdt iedereen enthousiast voor cultuur en creativiteit in de klas, en is de verbindende schakel tussen school en culturele omgeving.

De icc-cursus biedt praktische handvatten, vaardigheden en inhoudelijke kennis om cultuuronderwijs op school optimaal vorm te geven, te stimuleren en te borgen. De icc-cursus bestaat uit acht bijeenkomsten van ieder drie uur. De totale studiebelasting is vijftig uur. De cursisten schrijven niet alleen een cultuurplan voor hun school, zij werken ook aan draagvlak voor cultuuronderwijs en aan hun eigen competenties als cultuurcoördinator.

Na de cursus gaat de cultuurcoördinator samen met het schoolteam, de directie, eventuele partners en andere betrokkenen aan de slag om cultuureducatie verder handen en voeten te geven. De cultuurcoördinator bewaakt de voortgang, adviseert, informeert en enthousiasmeert betrokkenen. Verder onderhouden cultuurcoördinatoren contacten met culturele instellingen en kunstenaars, zijn zij actief in inspirerende netwerken en coördineren zij de culturele activiteiten op school.

Cultuur coördinator NL 2020

Magazine voor
professionals in het
primair onderwijs

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
De eerste en de laatst opgeleide cultuurcoördinator	6
Anouar Ennali	9
Feiten en cijfers	12
De icc-trainer	15
Wat is een cultuurcoördinator?	19
Competenties en rollen	22
De bovenschoolse cultuurcoördinator	24
Column In de basis	26
Ter sprake brengen	28
Vragen over cultuureducatie (FAQ's)	33
Zonder reflectie geen verandering	34
De post-hbo opleiding Cultuurbegeleider	36
Colofon	39

Voorwoord

Bijna 10.000 cultuurcoördinatoren hebben we inmiddels in Nederland. Zo'n 10.000 leerkrachten volgden in 15 jaar tijd de icc-cursus en gingen enthousiast op hun school aan de slag om beleid te ontwikkelen, collega's te inspireren en zo te zorgen dat zoveel mogelijk leerlingen goede cultuureducatie krijgen. Een moment om even vrolijk terug te blikken. Er is zoveel werk verzet de afgelopen jaren en ik ben er trots op dat LKCA daar een bijdrage aan heeft kunnen leveren.

We hebben de afgelopen jaren samen met de trainers de training geactualiseerd, zodat er meer ruimte kwam voor regionale invulling van de cursus en meer aandacht voor de persoonlijke ontwikkeling van de cultuurcoördinator. Ontwikkeling die je als cultuurcoördinator nodig hebt, als je de school waar je werkt verder wilt brengen met cultuureducatie.

Het is ook een mooi moment om vooruit te blikken. Wat kunnen we de komende jaren verwachten? Cultuureducatie staat nog steeds goed op de beleidsagenda: er komt een nieuwe periode voor Cultuureducatie met Kwaliteit met specifieke aandacht voor kansengelijkheid, curriculumvernieuwing, aansluiting tussen binnen- en buitenschools aanbod, het voortgezet onderwijs en het mbo.

De ambitie is dat cultuureducatie duurzaam een goede plek krijgt in het curriculum van scholen. En waar kun je dat beter borgen dan in een vernieuwd curriculum? De afgelopen twee jaar zijn hiervoor ideeën ontwikkeld, ook voor het leergebied Kunst & Cultuur. Het mooie is dat het ontwikkelde voorstel ons een visie en een gemeenschappelijke taal geeft die we als onderwijs- en cultuursector kunnen benutten. Ook nu al, nog voordat het nieuwe curriculum daadwerkelijk is geïmplementeerd.

De tijd is daarnaast rijp om kritisch te kijken of, en zo ja, in hoeverre cultuureducatie inclusief is. Herkennen alle leerlingen zich in het beschikbare aanbod? Ik vraag het me af. Elk kind moet, ongeacht achtergrond, geaardheid, gender, kleur, cultuur of geloof zich door middel van cultuureducatie kunnen ontwikkelen. Dat is een belangrijk, maar niet altijd makkelijk proces. De cultuurcoördinator kan hierin een belangrijke rol spelen.

Ik hoop dat we er ook de komende 15 jaar, samen met iedereen die betrokken is bij cultuureducatie in het onderwijs, aan blijven werken dat zoveel mogelijk kinderen en jongeren kunst maken, meemaken en daar betekenis aan geven!

Sanne Scholten
directeur LKCA

Je hoeft niet te kiezen, want cultuur kun je overal mee verbinden!

Een gesprek met de eerste en laatst opgeleide cultuurcoördinator

Op een zonnige donderdagochtend treffen Marjolein, werkzaam bij de KBS Dominicus Savio in Harderwijk, en Sanne, derdejaars pabostudent aan Hogeschool de Kempel, elkaar online op de koffie. Marjolein is cultuurcoördinator van het eerste uur, Sanne ontvangt binnenkort haar icc-certificaat, dat ze behaalde gedurende het Challenge program op de Pabo. Ze schelen 34 jaar, maar in hun ambities en passie voor cultuuronderwijs zijn ze aan elkaar gewaagd. Een gesprek over visie en de ervaring met de icc-cursus, toen en nu!

‘Dat je het kon studeren, dat was voor mij echt een eyeopener’, vertelt Marjolein als ze denkt aan die eerste cursusbijeenkomst, pakweg vijftien jaar geleden. ‘En ik wist niet dat de cultuurwereld zo groot was. Ik was al het cultuuraanspreekpunt op school vanuit mijn eigen enthousiasme, maar nu kreeg mijn rol een serieus gewicht.’ Op haar school was al veel geregeld, maar er stond nog niks op papier. Dat veranderde met het beleidsplan dat Marjolein schreef. Hierdoor ontwikkelde ze niet alleen meer parate kennis, ook haalde ze de waaromvraag voor de school naar boven.

Sanne deed de cursus het afgelopen jaar vanwege de coronasituatie grotendeels thuis, online, zonder praktijkervaring op een stageschool. Daardoor kwam de nadruk vooral te liggen op haar eigen visie en ontwikkeling, maar dat was zeker niet verkeerd. Haar blik op wat cultuur is en wat cultuureducatie betekent in het onderwijs, is enorm verruimd. ‘Kunst hoeft niet oubollig te zijn. Ik heb in een

workshop in 20 minuten een eigen rap geschreven! En het graffiti-kunstwerk in de fietstunnel op de hoek is ook kunst en zo dichtbij in je eigen culturele omgeving.'

Als student ben je voor je referentiekader natuurlijk afhankelijk van voorbeelden uit de stages, die heeft Sanne gemist. Wel kon ze terugvallen op een aantal eerdere ervaringen. 'Ik heb nog niet zoveel kunstlessen meegeemaakt, maar wel goede energizers in mijn stagegroepen gezien die echt wat betekenen. Daaraan heb ik gemerkt dat cultuuronderwijs ook in kleine dingen zit.'

Wat vinden Marjolein en Sanne de beste aanpak om kunst- en cultuurlessen in de school te implementeren? We leggen ze steeds twee keuzes voor.

Leerlijnen of culturele ervaringen stapelen?

Sanne: 'Losse activiteiten zijn denk ik prima om mee te starten, zeker op een multiculturele school waar ik graag zou willen werken'.

Marjolein: 'Ik vind het erg moeilijk, want dit is al jaren een discussiepunt bij ons op school. Toch ga ik voor de leerlijnen, want ik ben bang dat cultuuronderwijs anders teveel van de voorkeuren van de leerkracht afhangt. Dan is het te vrijblijvend.'

Kunst als middel of als doel?

Sanne: 'Allebei! Kunst is een middel om andere lessen te verrijken en het is mooi om meerdere doelen tegelijk te behandelen. Maar het is ook goed als kinderen kunnen uitblinken in een bepaald kunstvak en dat je ze als leerkracht daarvoor de vaardigheden aanreikt.'

Marjolein: 'Kunst en cultuur verrijken het onderwijs. Punt!'

Cultuurmenu of zelf een cultuuraanbod voor leerlingen samenstellen?

Sanne: 'Als er tijd voor is vind ik het mooier als een school zelf aanbod samenstelt. Het onderwijs wordt dan denk ik veel interessanter voor de leerlingen.'

‘Kunst als middel
én als doel.’

Marjolein: ‘Ik wil graag af van het cultuurmenu, want voor ons matcht dat onvoldoende met de dynamiek van onze school. Ik zie ook dat veel scholen blij zijn met de activiteiten, maar voor ons werkt het belemmerend.’

En...over nog eens vijftien jaar?

Van vakintegratie heeft Marjolein hoge verwachtingen. ‘Wij hebben begeleiding aangevraagd bij CultuurOost en gaan hier in CmK III weer een nieuwe slag mee maken. Ik hoop dat vakintegratie over vijftien jaar helemaal de manier van werken is in het onderwijs. En dus ook dat tegen die tijd niemand cultuuronderwijs nog als een verzekering ziet.’

Sanne heeft affiniteit met multiculturele scholen en denkt dat kunst vooral daar voor meer verbinding kan zorgen tussen leerlingen. Daarvoor wil ze zich sterk maken in de toekomst. Inmiddels oriënteert ze zich ook op vervolgstudies, dus of ze binnen enkele jaren al voor de klas staat weet ze nog niet.

Als Sanne straks toch een school heeft gevonden, heeft Marjolein nog wel een aantal tips vanuit haar ervaring. ‘Neem je icc-taak niet alleen op je. Verzamel uit elke bouw collega’s die samen met jou bedenken hoe je cultuuronderwijs voor je school wil vormgeven. En zorg dat je precies weet hoeveel geld je te besteden hebt, bijvoorbeeld om te kunnen samenwerken met professionals!’

Anouar Ennali, verhalenverteller in beeld, in woord en muziek

Bevlogen en ondernemend, dat is Anouar. Bevlogen over zijn vak als acteur, maar ook over zijn rol als maker en docent. Taal is zijn middel. 'Ik werk vaak vanuit woorden,' vertelt Anouar, 'of ik nu werk als docent of als maker.'

Anouar is niet opgegroeid met kunst. Toen hij 16 was kwam hij toevallig terecht op een set waar ze een Marokkaanse jongen nodig hadden. Typecasting dus. Zo is hij erin gerold. Daarvoor had hij er nooit aan gedacht om acteur te worden. 'Ik dacht altijd: ik word advocaat, ik moet iets serieus doen, iets wat zekerheid biedt, en dan denk je niet direct aan de kunsten.' Hoewel Anouar nu vindt dat je, als je ondernemend genoeg bent, een prima salaris kunt verdienen in deze sector, besloot hij destijds om ook rechten te gaan studeren, waar hij na twee jaar mee stopte. 'Ik heb lieve ouders die vanuit een ander land hier naartoe zijn gekomen en hebben gestruggeld om hier een bestaan op te bouwen. Mijn ouders wilden graag dat ik het beter zou doen dan zij.' Tijdens zijn studie rechten acteerde hij en maakte muziek. Hij realiseerde zich dat dat zijn toekomst was en begon aan de toneelacademie in Maastricht. 'Mijn ouders zijn trots. Ze zien dat ik goed ben terechtgekomen in de kunsten. Maar ik zie om mij heen ook dat er in het onderwijs weinig plek is voor kunst en dat er ouders zijn die liever niet willen dat hun kinderen

‘Kunst is anders kijken naar dingen, kunst is het leven context geven. Dat is toch anders dan tijdens een les wiskunde.’

voor kunst kiezen, omdat ze geloven dat het onzin is en je er niets mee bereikt. Ze hebben liever dat hun kinderen medicijnen of economie studeren.’

Procesgericht

Het mooie van kunsteducatie vindt Anouar dat er geen goed of fout is. Hij nodigt de kinderen uit om te onderzoeken hoe zij iets zien. Het gaat Anouar zeer zeker om het proces, maar hij hanteert ook een duidelijk kader. ‘Het is niet zo dat kinderen alles kunnen doen wat ze willen, we bouwen wel ergens naartoe. We moeten ons vak serieus nemen als educatoren, het moet kwalitatief goed zijn.’ Daarom ziet Anouar theater bij voorkeur niet als middel. ‘Dan word ik bijvoorbeeld als theaterdocent gevraagd op een school om kinderen te leren debatteren en zichzelf te presenteren. Het komt regelmatig voor dat een school theater alleen ziet als een hulpvak, om vakoverstijgend in te zetten. Op zichzelf is er niets mis mee, maar zelf ben ik er voorstander van kunst in te zetten om de kunst. Het is heerlijk om je welkom te voelen op een school waar ze hierin met je meedenken en waar je vanuit je vak met de kinderen kunt werken.’

Werkwijze

‘Als ik met een groep ga werken heeft het niet zoveel zin als ik zeg dat we een Grieks stuk gaan leren. Waarom zouden ze dat willen? Ik probeer daarom de beleavingswereld van de groep te raken. Iets wat hen dwarszit of iets wat ze interesseert. Dat kan gaan van corona tot TikTok. Het moet iets zijn wat bij hen speelt en waar ze op aanslaan. Daar werken we mee. Daarbij hanteer ik een duidelijke werkwijze met drie componenten: spelcoaching, een bron en werken vanuit de groep. Vragen bij spelcoaching zijn bijvoorbeeld: wat is mime, hoe werken emoties of bewegingstheater? Vervolgens verbind ik spelcoaching met een bron. Dat kan iets van Shakespeare zijn, een stuk uit de Griekse mythologie of een tekst van Akwasi. Het moeten teksten zijn met een doel. De derde component is werken vanuit de groep.’

Drijfveren

Door zijn eigen achtergrond en door de misvatting die in de maatschappij bestaat over kunst, is Anouar heel gedreven in wat hij doet. ‘Kunst is anders kijken naar dingen, kunst is het leven context geven. Dat is toch anders dan wat

TIP

Een les over Van Gogh gemaakt door Anouar:

<https://www.vangoghmuseum.nl/nl/van-gogh-op-school/voortgezet-onderwijs/lessen?q=&years=13&contenttype=video>

er gebeurt tijdens een les wiskunde. Ik heb niets tegen wiskunde, maar kunst is even waardevol als wiskunde.' Anouar werkt ook als cultuurcoach op Kiemm, een VO-montessorischool. 'Deze school neemt kunst serieus. Ik mag kinderen uitdagen tot zelfontplooiing, om na te denken over 'Wie ben ik'? Zo kunnen ze ontdekken dat ze hiphop, spoken word, dichten of spelen leuk vinden. Daarnaast wil ik ze ook het gevoel geven dat ze vrij zijn. Dat ze even uit dat strakke schoolsysteem kunnen stappen waarin je goede cijfers moet halen. Dat systeem kan een beperking zijn voor wat je eigenlijk wilt doen.'

Anouar was en is zich altijd bewust van zijn eigen achtergrond. 'Ik had altijd het gevoel dat ik twee keer zo hard moest werken. En dat gevoel heb ik nog. Zo ben ik ook opgevoed.' 'Doe altijd je best, wees beleefd tegen iedereen', stelde zijn moeder, 'want wij Marokkanen hebben geen goede naam.' Voor Anouar is leven vanuit inclusie daarom vanzelfsprekend. 'Er is geen exclusief', vertelt Anouar, 'iedereen hoort erbij, ongeacht achtergrond, religie, gender, sekse etc. Iedereen moet zich thuis kunnen voelen. Als je die mindset als kunstenaar of als docent hebt, dan kun je open staan voor dingen die je nog niet weet. Ik probeer dat voor te leven in de groepen waarmee ik werk. Ik zie de mens achter de mens en van daaruit doe ik mijn ding. Daarmee hoop ik anderen te helpen die dezelfde gevoelens ervaren als ik. Als ik als docent werk met jongens uit de slechtere buurten, dan herkennen zij zich in mij. Ze zien dat ik net als zij ben geweest. Ik krijg ze daarom altijd mee.'

www.anouarennali.com

'Er is geen exclusief,
iedereen hoort er bij.'

Feiten en cijfers

‘De afgelopen vijftien jaar kreeg bijna 20% van het totaal aantal cultuurcoördinatoren het certificaat via de pabo.’

Nu de icc-cursus vijftien jaar bestaat zijn we benieuwd naar de spreiding van cultuurcoördinatoren over het land. Hoe is de spreiding over de provincies? Zijn mannen nog steeds sterk ondervertegenwoordigd zoals in 2015 het geval was? Hoe is de aanwas, kiezen jonge leerkrachten ook voor de cursus? We beantwoorden deze vragen op basis van het totaal aantal opgeleide cultuurcoördinatoren.

Aanwas

In de periode 2015-2020 werden jaarlijks gemiddeld bijna 650 cultuurcoördinatoren opgeleid. De jaarlijkse aanwas is daarmee iets toegenomen ten opzichte van de periode 2005-2015.

Leeftijd

Met de ‘vergroening’ van het icc-bestand zit het wel goed: 15% van de Nederlandse leerkrachten is jonger dan 30 (bron: Onderwijs in Cijfers; Min OCW, DUO en CBS, 2018), en maar liefst 25% van de cultuurcoördinatoren die tussen 2015 en 2020 werden opgeleid behoort tot die leeftijdsgroep. Pabo’s die de cursus aanbieden leveren hier ongetwijfeld een belangrijke bijdrage aan. De helft van de leerkrachten is tussen de 30 en 49 jaar oud. Deze leeftijdsgroep is in het icc-bestand met een aandeel van 42% iets ondervertegenwoordigd. Het percentage cultuurcoördinatoren ouder dan 50 komt overeen met hun aandeel in het totale lerarenbestand: 33% van de opgeleide icc’ers is 50-plus.

Pabo’s

De afgelopen vijftien jaar hebben 1.869 cultuurcoördinatoren via een pabo hun certificaat ontvangen, ruim 20%

van het totaal. In de meeste gevallen was dit als onderdeel van hun studie aan de lerarenopleiding, soms via de opleiding Culturele en maatschappelijke vorming (CMV) of als nascholing voor zittende leerkrachten. In 2015 was 18% van de icc’ers opgeleid via de pabo, dus dit aandeel is iets toegenomen.

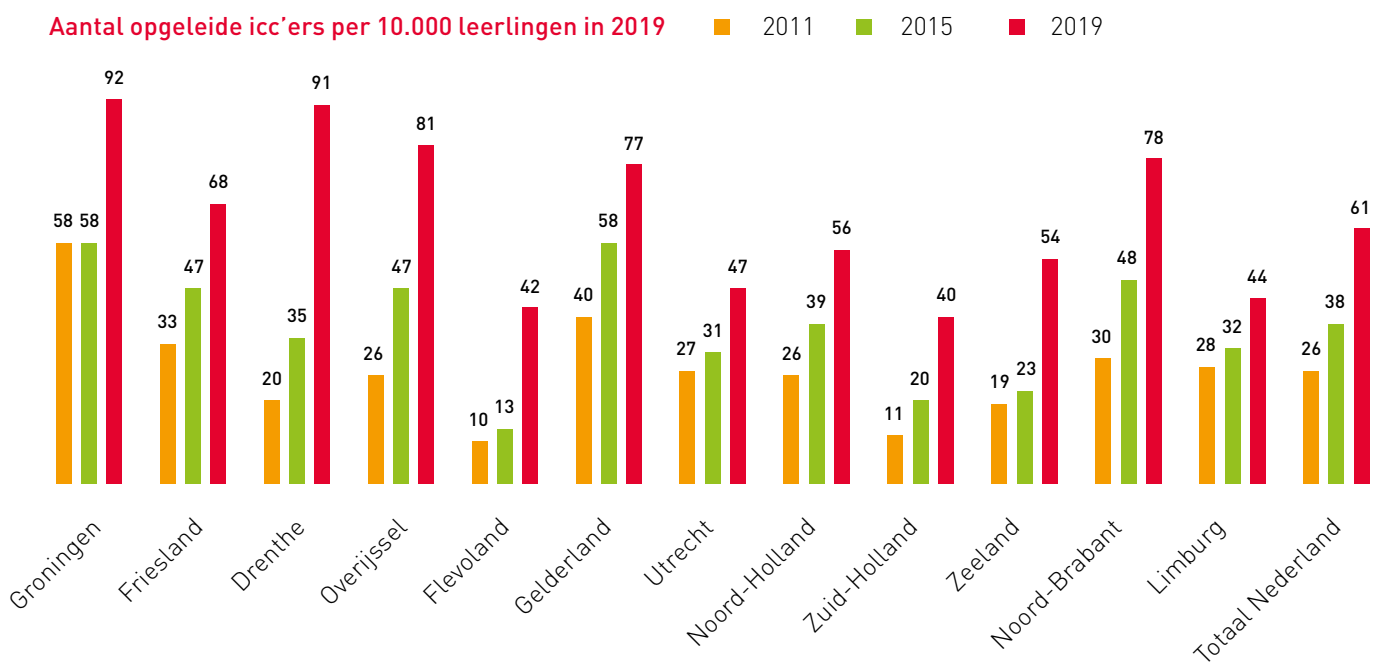
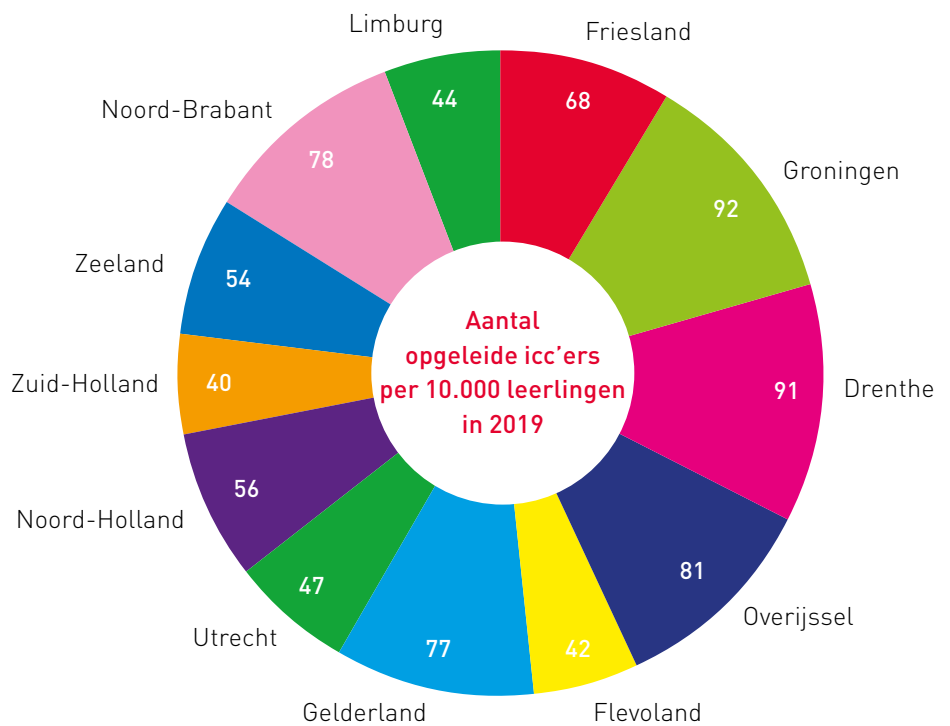
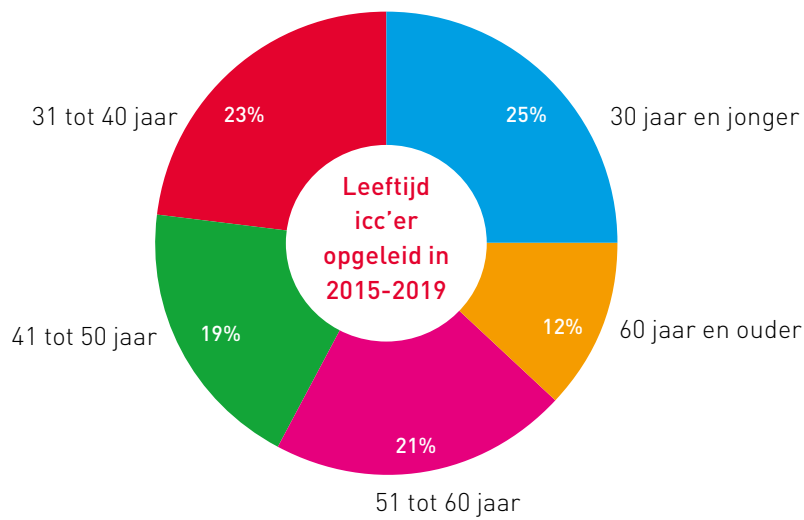
Mannen

10% van de opgeleide cultuurcoördinatoren is man. Dit percentage is al jaren stabiel, terwijl het aandeel mannelijke leerkrachten in het PO de laatste jaren daalde. Mannen zijn nog steeds ondervertegenwoordigd onder cultuurcoördinatoren, maar de nieuwe aanwas van mannelijke cultuurcoördinatoren is, tegen de verwachting in, dus niet gekrompen.

Provincies

In Noord-Brabant zijn de afgelopen vijftien jaar in absolute zin de meeste cultuurcoördinatoren opgeleid: in totaal 1.670. Maar in verhouding tot het aantal leerlingen in de provincie (op basis van de leerlingentelling van 1 oktober 2019) gaan Groningen en Drenthe aan kop. In de afgelopen vier jaar is het aantal opgeleide cultuurcoördinatoren per 10.000 leerlingen daar gestegen naar ruim 90. Overijssel, Noord-Brabant en Gelderland volgen met om en nabij de 80 icc’ers per 10.000 leerlingen. Ook Flevoland laat een spectaculaire groei zien: een verdrievoudiging ten opzichte van 2015.

Het aantal werkzame cultuurcoördinatoren per 10.000 leerlingen zal lager liggen, omdat er uiteraard sprake is van uitstroom. We weten niet hoeveel cultuurcoördinatoren op dit moment actief zijn, maar wel dat landelijk 86% van de scholen een icc’er heeft (Bron: Monitor Cultuureducatie primair onderwijs 2018-2019 (ResearchNed))

De icc-trainer: een kijkje achter de s

In Nederland geeft een netwerk van gecertificeerde icc-trainers de icc-cursus. De cursus heeft een duidelijke landelijke opzet vanuit LKCA met daarnaast mooie regionale accentverschillen. Deze krachtige mix van factoren heeft geleid tot een cursus van goede kwaliteit. Wat beweegt de icc-trainers en wat willen zij vooral meegeven aan de cultuurcoördinatoren in opleiding?

Kader en accenten

Als icc-trainer bij Kunst Centraal hanteert Angelique Groen de landelijke opzet als kader. Dit bevat richtlijnen die ervoor zorgen dat alle cursisten leren wat ze moeten leren, werken aan de benodigde competenties (zie ook pagina 20 en 21) en een cultuurplan schrijven voor hun school.

Binnen dat kader legt Angelique elk jaar met iedere groep weer andere accenten. Om die te bepalen luistert ze in het begin vooral goed naar de cursisten: 'Wie zijn de cursisten? Welke leervragen hebben ze? Wat komen ze halen?' Ze vindt het belangrijk om een persoonlijke relatie met hen aan te gaan, zodat ze kan inspelen op hun behoeften. Angelique heeft jarenlange ervaring en kan daarom op alle niveaus meekijken en meedenken.

Jeffrey Deelman, icc-trainer bij Kunst & Cultuur in Groningen en Drenthe, zet zijn cursisten ertoe aan na te denken over het hoe en waarom van het cultuurbeleid op hun school. Het gevaar bij cultuureducatie kan zijn dat er teveel dingen gedaan worden omdat het allemaal leuk is. Maar daardoor is het programma soms onsamenhangend en zijn de onderdelen te weinig met elkaar verbonden. Daarom wil Jeffrey de cursisten helderheid brengen.

De cursisten brengen in kaart wat ze als school allemaal doen. Daarna komt de grote vraag: past dit alles wel bij onze visie? Vervolgens koppelen ze het culturaanbod aan de kernwaarden van hun eigen onderwijs. Het is een vorm van reflectie, een verandering in het bewustzijn die moet leiden tot het antwoord op de vraag 'Wat is kwalitatief goed cultuuronderwijs?'. Cursisten bepalen bewust de koers. Op deze manier zorgt Jeffrey dat de inzet van de cultuurcoördinatoren impact heeft.

‘Het gaat er niet om dat cultuurcoördinatoren de kerndoelen uit het hoofd kennen, maar dat zij vol passie aan de gang gaan. Alleen dan werkt cultuureducatie.’

- Jeffrey Deelman -

chermen

De rollen van de trainer

Een goede trainer stelt volgens Angelique veel vragen. Door vragen te stellen, samen te vatten en de antwoorden te duiden, kun je alle reacties in een groter verband plaatsen. Angelique koppelt ook de ervaringsverhalen van cursisten aan onderwerpen die terugkomen in de cursus. Hierdoor sluit ze goed aan bij de wensen en behoeften van de cursisten.

Naast goed trainerschap ziet Jeffrey de meerwaarde van een-op-een-coaching tijdens de cursus. Hiermee sluit hij goed aan bij wat een bepaalde leerkracht op een bepaalde school nodig heeft. Hij is als coach altijd op zoek naar de vraag achter de vraag: ‘als iemand vraagt om een doorgaande leerlijn erfgoed, kunnen we een mooi documentje opstellen. Maar het is veel interessanter om eerst door te vragen: waarom wil je dat? Bij doorvragen blijkt dan

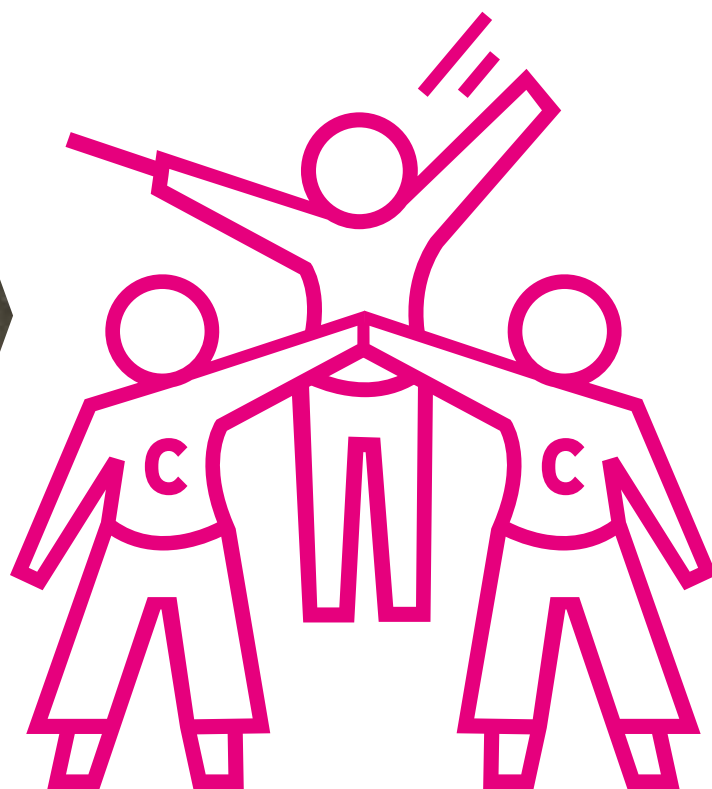

bijvoorbeeld dat het doel van de leerlijn is dat leerlingen weten in wat voor omgeving hun school staat en in welke omgeving ze leven. Dat is een andere aanvliegroute, waardoor je andere vragen stelt als je een museumbezoek gaat regelen, een route die past bij het doel van de leerlijn.'

Helicopterview met passie

Cursisten leren in de cursus om met een helicopterview naar de eigen school te kijken. Angelique: 'Ze krijgen inzicht in vragen als: Wie zijn wij nou als team? Waar willen we naartoe? Wat hebben we nodig? Dit is vaak

'Wat cursisten vooral leren is om met een helicopterview naar de eigen school te kijken. Ze krijgen inzicht in: wie zijn wij nou als team? Waar willen we naartoe? Wat hebben we nodig?' - Angelique Groen -

lastig, omdat je als leerkracht onderdeel bent van het team. Je bent nog niet gewend om er van een afstandje naar te kijken. Juist dat levert een heel ander perspectief op en is iets wat cursisten stapsgewijs ontwikkelen tijdens de cursus.' Daarnaast leren cursisten mogelijkheden zien. Ze ontdekken dat kunst en cultuur niet groots en moeilijk hoeven te zijn. Ze krijgen dingen voor elkaar die ze in het begin onmogelijk achtten, omdat ze weerstand voelden in hun team. Ze ronden een goed cultuurplan af, terwijl ze veel moeite hadden met het schrijven ervan. Als dingen ineens lukken en op hun plaats vallen krijgen de cursisten daar zelfvertrouwen van. Dat maakt Angelique heel erg trots.

'Zo'n plan moet niet op een plank terechtkomen, waar het gaat liggen verstoffen', vult Jeffrey aan. Een icc-trainer plant zaadjes die hopelijk een koersverandering teweeg brengen. De belangrijkste taak van de icc-trainers is volgens Jeffrey dan ook om de cursisten in beweging te brengen. Cursisten moeten na afloop van de cursus blij terugkijken, zodat ze met volle energie verder gaan op hun school. Het gaat immers om het borgen van cultuureducatie in het onderwijs. Dat stopt voor Jeffrey niet bij het

cultuurplan dat de cursus heeft opgeleverd, maar begint juist met het handelen dat eruit voortkomt. Angelique pleit er daarom ook voor dat cultuureducatie een vaste plek krijgt op bouw- en teamoverleggen.

Jeffrey vat tenslotte samen: 'De icc-cursus leidt op tot een interne cultuurcoördinator, niet tot een leerkracht die een plan heeft geschreven. Tot een cultuurcoördinator die snapt wat de plek van cultuur in het onderwijs is en dit uitdraagt. Het gaat er niet om dat een cultuurcoördinator de kerndoelen uit het hoofd kent, maar dat hij of zij vol passie aan de gang gaat; dat je, als je een school binnenstapt, meteen ziet wat er aan de hand is. Cultuureducatie werkt namelijk alleen als je er met passie mee aan de slag gaat.'

Wat is een cultuurcoördinator?

Wat is een cultuurcoördinator?

De cultuurcoördinator (icc'er) op school is de spil voor goed cultuuronderwijs voor ieder kind. De cultuurcoördinator maakt en houdt iedereen enthousiast voor cultuur en creativiteit in de klas en is de verbindende schakel tussen school en culturele omgeving. De eerste cultuurcoördinator werd opgeleid in 2005, de 10.000e kreeg haar certificaat begin 2021.

De cursus

De icc-cursus biedt praktische handvatten, vaardigheden en inhoudelijke kennis om cultuuronderwijs op school optimaal vorm te geven, te stimuleren en te borgen. De icc-cursus bestaat uit acht bijeenkomsten van ieder drie uur. De totale studiebelasting is vijftig uur. Je schrijft als aankomend cultuurcoördinator een cultuurplan, werkt aan draagvlak binnen de school en ontwikkelt je binnen de verschillende rollen die je als cultuurcoördinator kunt vervullen (zie poster op de volgende bladzijde). Bij de zes rollen van de cultuurcoördinator horen verschillende competenties. Deze staan centraal in de cursus.

In het cultuurplan dat je schrijft staat de visie van je school op cultuuronderwijs, met een plan van aanpak en een meerjarenplan. Een doordachte visie op cultuuronderwijs en passend beleid helpen om de kwaliteit en continuïteit van cultuuronderwijs te borgen. Cultuuronderwijs wordt onderdeel van het schoolplan en wordt jaarlijks geëvalueerd en geactualiseerd.

Na de cursus ga je samen met het schoolteam, de directie en eventuele partners aan de slag om cultuuronderwijs verder vorm te geven. Je bewaakt de voortgang, adviseert, informeert en enthousiasmeert betrokkenen. Verder onderhoud je de contacten met culturele instellingen en kunstenaars, ben je actief in inspirerende netwerken en coördineer je culturele activiteiten op school. De cultuurcoördinator is de motor en het aanspreekpunt voor kunst en cultuur. Daarmee ben je niet degene die al het werk doet, je coördineert dat het team uitvoering geeft aan de plannen. Draagvlak creëren voor cultuuronderwijs is daarom erg belangrijk.

Het is noodzakelijk dat er voldoende uren beschikbaar zijn voor deze taken. Het aantal benodigde uren is gebaseerd op de grootte van de school en de omvang en complexiteit van de uit te voeren taken.

De cultuurcoördinator: rollen en competenties

De reflector reflecteert op zichzelf en het ontwikkelproces van de school en faciliteert de reflectie met het team.

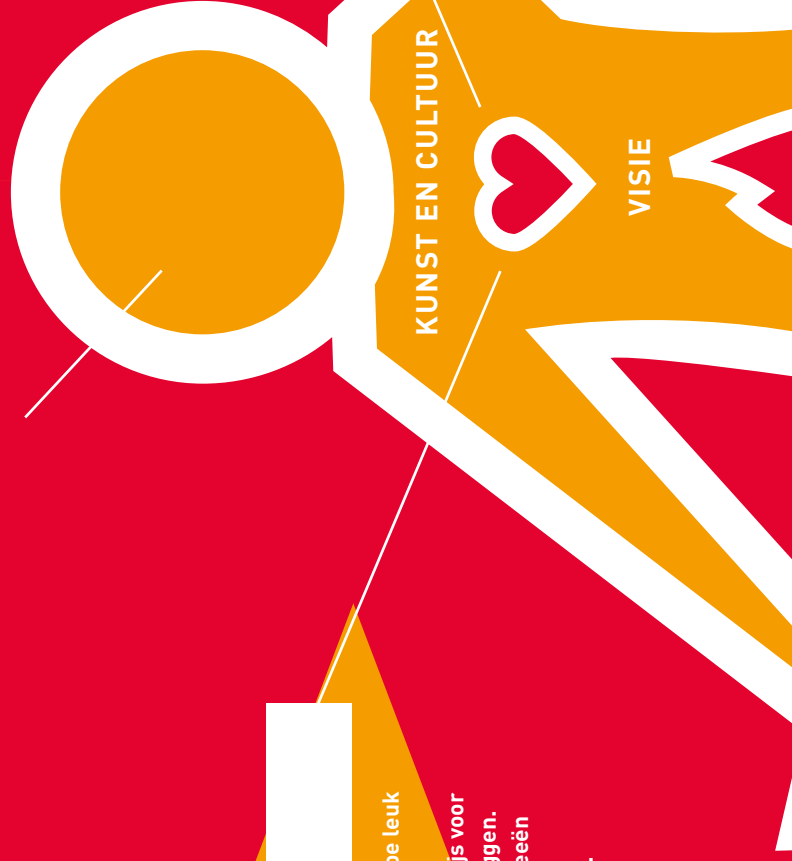
- 1 Denkt na over de plek van cultuuronderwijs in het curriculum van de school en kan deze toelichten en bevragen.
- 2 Is bij vernieuwingen in het onderwijs en op school alert op de rol en positie van cultuuronderwijs.
- 3 Reflecteert op de invulling van cultuuronderwijs samen met de directie en het team.
- 4 Signaleert de sterke en zwakke punten van zichzelf en het team, haalt daar leervragen uit en zoekt scholing.

De inspirator voedt en inspireert collega's en ouders

- 1 Is zelf het levende voorbeeld van hoe leuk en belangrijk cultuuronderwijs is.
- 2 Kan het belang van cultuuronderwijs voor de ontwikkeling van kinderen uitleggen.
- 3 Biedt collega's advies en nieuwe ideeën voor cultuurlessen en -projecten.
- 4 Stimuleert tot ouderbetrokkenheid.

De schatzoeker is op zoek naar bijzondere en inspirerende parels

- 1 Is op zoek naar passende en bijzondere activiteiten voor de leerlingen.
- 2 Is op zoek naar passende en bijzondere activiteiten voor team en directie.
- 3 Doet kennis, inspiratie en nieuwe contacten op via netwerkbijeenkomsten en conferenties.
- 4 Voedt zichzelf met kennis over actuele ontwikkelingen op het gebied van cultuuronderwijs.

De vormgever geeft vorm aan cultuuronderwijs

- 1 Actualiseert samen met collega's (intern en extern) het cultuurplan en de visie op cultuuronderwijs.
- 2 Beoordeelt activiteiten en aanbod, passend bij de visie/het plan van de school.
- 3 Maakt samen met het team en directie keuzes voor het cultuurprogramma (activiteitenplan), dat wordt ingebed in het curriculum, ook na- en buitenschools.
- 4 Stimuleert (of geeft plek aan) vernieuwende en passende culturele activiteiten en projecten.

De verbinder betreft culturele partners

- 1 Kent relevante (culturele) partners en instellingen in de omgeving en hun mogelijkheden.
- 2 Is contactpersoon voor externen.
- 3 Gaat, vanuit een vraag van de school, met hen in gesprek over samenwerking.
- 4 Werkt samen met de (culturele) partners aan de ontwikkeling van duurzaam cultuuronderwijs.

De regisseur coördineert cultuuronderwijs op school, in samenwerking met het team, de directie en/of de cultuurcommissie

- 1 Zorgt dat cultuuronderwijs in team- en bouwvergaderingen blijvend besproken wordt.
- 2 Houdt zicht op tijd en geld, en maakt hier afspraken over om het cultuurprogramma en de icc-taken naar behoren uit te kunnen voeren.
- 3 Houdt het team up-to-date op het gebied van cultuuronderwijs.
- 4 Delegeert taken betreft cultuuronderwijs aan het team.

Competenties en rollen van de cultuurcoördinator

Bij de zes rollen van de cultuurcoördinator horen verschillende competenties. Hoe geven cultuurcoördinatoren vorm aan deze rollen en competenties? We vroegen het Elianne, Greet en Aliza. We stellen ze kort aan je voor:

Als cultuurcoördinator bij Kindcentrum WIJ in IJsselstein, creëert **Elianne Koekman** niet alleen de kaders voor het cultuurbeleid op haar school, maar zorgt ze ook voor voldoende openheid zodat haar collega's zelf inhoud aan de kaders kunnen geven. Elke middag werken alle bouwen thematisch vanuit wereldoriëntatie en de kunstvakken. Cultuurcoördinator Elianne is verantwoordelijk voor de opzet hiervan.

Leerlingen de ruimte geven om te experimenteren waarvoor ze hun eigen uitdrukkingvorm kunnen vinden, is voor **Greet Nelissen** een van de belangrijkste waarden van onderwijs in kunst en cultuur. Ze werkt als vakleerkracht beeldende vorming op De Beiaard in Utrecht en is als cultuurcoördinator de drijvende kracht achter de kunst- en cultuuractiviteiten op haar school.

Aliza Hoomans, cultuurcoördinator en bovenbouwcoördinator op basisschool de Nautilus in Amsterdam, wist kunst en cultuur te integreren in de methode voor onderzoekend leren van haar school, waardoor dit echt waardevolle inhoud kreeg.

Als drijvende kracht achter de kunst- en cultuuractiviteiten is Greet het liefst zelf bij voorstellingen en activiteiten

aanwezig. Om op de hoogte te blijven van het aanbod en de ontwikkelingen rondom kunst en cultuur, maar vooral omdat ze dan weet waar het over gaat tijdens de nabespreking. Ze neemt haar rol als **Reflector** heel serieus. Greet evalueert alle voorstellingen en activiteiten en bewaakt de kwaliteit. Ze is telkens op zoek naar verbetering. Ze hoort graag van collega's wat zij ervan vonden, is nieuwsgierig naar wat anderen inspireert en hoe zij de dingen doen.

Ook Elianne betreft haar collega's actief. In haar cultuurplan stelt Elianne dat ze alle kinderen kennis willen laten maken met alle kunstdisciplines. Daarom is het belangrijk dat collega's genoeg zelfvertrouwen hebben om kunstlessen te geven, zodat de kinderen en zijzelf er plezier in hebben. Deze ambitie vroeg van Elianne om **Schatzoeker** te zijn. Ze ging op zoek naar het cultuurvak waar de teamleden zich het meest vertrouwd bij voelen. Waar nodig volgde de collega extra scholing. De collega geeft dat vak nu bouwbreed. Leerkrachten leren op deze manier van elkaar. Zo komt er voor leerlingen echt een brede kennismaking tot stand.

Net als Elianne en Greet vindt Aliza dat ze een cruciale voortrekkersrol heeft. Ze heeft niet alleen het overzicht en de regie op het gebied van kunst en cultuur, maar zoekt ook actief naar verbindingen en samenwerkingen, de **Verbinder** dus. Ze gaat gesprekken aan met culturele instellingen, maar ook met aanbieders van naschoolse activiteiten. Op die manier ontstaat er een verdieping of verbreding van wat de school aanbiedt. Ook is ze trots op haar samenwerking met een middelbare school waardoor alle leerlingen van haar school het afgelopen jaar samen de kerstviering konden vieren.

‘De kinderen stralen, dat vinden wij het allermooiste!’ - Elianne Koekman, cultuurcoördinator op Kindcentrum Wij in IJsselstein -

Greet ziet dat ze als cultuurcoördinator dingen mogelijk kan maken waar collega's vaak geen tijd voor hebben. Ze is verantwoordelijk voor de grote culturele activiteiten binnen haar school. Naast grote projecten, organiseert Greet ook de museumbezoeken en de jaarlijkse voorstelling voor iedere klas. Ze zorgt dat kunst en cultuur zichtbaar blijven binnen de school. Elk jaar maakt ze een plan waarin ze projecten, activiteiten en thema's beschrijft, en houdt daarbij rekening met de behoeften van haar collega's. Hiermee geeft ze invulling aan haar rol als **Regisseur**.

Het cultuurbeleidsplan dat Aliza schreef, is uitgewerkt in een driejarenplan dat aansluit bij het driejarensysteem van de methode voor onderzoekend leren. Deze methode integreert verkeer, wereldoriëntatie en sociaal emotionele ontwikkeling. Door hierop aan te sluiten ziet Aliza ook waar de behoeften en de mogelijkheden liggen op het gebied van kunst en cultuur. Hieruit kwam het idee voort om een leerlijn te ontwikkelen voor erfgoededucatie: ze

neemt hiermee haar rol als **Vormgever** serieus. Ze wil graag een cyclus van lessen opstellen samen met Museum Het Schip, waarbij leerlingen zowel in de klas als in het museum werken. Het gaat hierbij om een langdurige samenwerking.

Elianne ondersteunt en begeleidt haar collega's als zij daar behoefte aan hebben, maar biedt hen ook ruimte om zelf lesontwerpen te maken. Anderen ondersteunen vindt zij prettig en deze rol voelt heel natuurlijk voor haar. Ze is heel trots op haar collega's als ze door de gangen van haar school loopt. Voor sommigen was het heel spannend om kunst en cultuur thematisch te integreren. Ze hebben hiervoor diverse trainingen gevolgd en zijn enthousiast. Elianne was hierbij de **Inspirator**.

DOE DE TEST

Alle rollen staan in nauwe verbinding met elkaar, ze overlappen elkaar en maken de rol van cultuurcoördinator tot een geheel. Wil jij ook weten hoe deze rollen in jou vertegenwoordigd zijn? Doe dan de test op www.lkca.nl/inzicht-in-de-rollen-en-competenties-van-de-cultuurcoordinator/ of via QR-code. En ontvang een persoonlijk profiel.

POSTER

LKCA heeft de rollen en competenties verwerkt in een poster. (Zie vorige pagina) Wil je de poster ook digitaal? Kijk dan op: www.lkca.nl/cursus-cultuurcoordinator/ of via QR-code.

De **boven**schoolse cultuurcoördinator

De gevarieerde rol van een cultuurcoördinator voor meerdere scholen

Het is soms flink pionieren, vertellen Hedwig de Bruijn en Elbrich Buruma, twee bovenschoolse cultuurcoördinatoren, elk met een andere achtergrond en werkpraktijk. 'Een workshop uit het kunstmenu bezoeken is het mooiste moment in mijn werk. Vooral als ik zie hoe leerlingen zich openstellen, de tijd vergeten, opgaan in de activiteit en mij er, terwijl ze me niet kennen, spontaan over gaan vertellen!'

Zes jaar geleden was er bij de gemeente Oldenzaal een vacature voor een bovenschools cultuurcoördinator, met de opdracht het kunstmenu voor de elf scholen te coördineren. Hedwig, voorheen bedrijfsarts, deed in die tijd vrijwilligerswerk bij een culturele instelling. Via een training productontwikkeling cultuureducatie kreeg ze meer kijk op hoe cultuureducatie georganiseerd was in de regio Oldenzaal. Meerdere medecursisten wezen Hedwig op de vacature. Ze besloot te solliciteren en werd aangenomen! 'Misschien juist vanwege mijn frisse blik, want ik had helemaal geen onderwijsachtergrond'.

De eerste stappen

Het was geen gemakkelijke weg. Hedwig moest haar baan zelf mede creëren en startte met acht uur per week. Intussen werd er ook een cultuurbeleidsplan geschreven, geïnitieerd door de gemeente in samenwerking met de schooldirecties. Hedwig concludeerde dat als ze de ambities in het beleidsplan wilde waarmaken, ze daar minstens zestien uur voor nodig had, en dat kreeg ze voor elkaar. Hierdoor kon ze zich met advies van Rijnbrink ook

bezighouden met CmK-trajecten rond visieontwikkeling en de implementatie van leerlijnen. Ook werd er een stichting opgericht waarvan Hedwig directeur werd: Cultuur Educatie Platform Primair Onderwijs Oldenzaal (CEPPO). Dit gaf haar de ruimte om vanuit een onafhankelijke positie vraaggericht te werken.

Voormalig schoolleider Elbrich Buruma kwam via een andere weg terecht in de rol van bovenschools cultuurcoördinator. Sinds begin 2020 is zij aangesteld om binnen Stichting Arlanta in Dokkum en omstreken een uitdagend aanbod op het gebied van kunst en cultuur op de scholen van de grond te krijgen, in samenwerking met Centrum voor muziek Opus 3 en KEK (CmK in Friesland). Onderdeel van dat traject is dat zij een bovenschoolse visie en een bovenschools netwerk ontwikkelt. 'Ik wilde graag

TIPS & TRICKS

Ook al is de functie van bovenschools cultuurcoördinator niet eenduidig, toch zijn er een paar algemene tips en tricks.

- Verbinding is het toverwoord. De bovenschools cultuurcoördinator heeft het overzicht, dus zet die helicopterview in!
- Elk kritisch geluid vanuit een school of educatieve partner is een

weer eens iets anders, een nieuwe functie waarin ik mijn creativiteit en visie kwijt kon. Eigenlijk ben ik vooral een cultuurinitiator. Binnen de stichting zijn we bezig met een heel groot project rondom talentontwikkeling. Daarin spelen kunst en cultuur een belangrijke rol. De koppeling met mijn ambitie was snel gemaakt!

Kartrekker van het icc-netwerk

Zowel Hedwig als Elbrich zijn kartrekkers van een bovenschools icc-netwerk. Cultuurcoördinatoren in Oldenzaal delen in het netwerk ervaringen en kennis, en presenteren nieuwe ontwikkelingen. Hedwig: 'Ik ontdekte al snel dat veel cultuurcoördinatoren vonden dat ze te weinig uren hadden voor hun taak. Dat leidde tot gemopper. Een van de eerste dingen die ik toen heb gedaan, is samen met hen een voorstel voor een ureninvestering maken voor de schooldirecties. Dat werd aangenomen!' Hiermee bewees Hedwig meteen hoezeer haar rol van betekenis is: door te signaleren en vragen en oplossingen te bundelen, kregen de cultuurcoördinatoren de uren die ze verdienden en werd het netwerk sterker.

Bij Stichting Arlanta doen de scholen sinds dit jaar mee aan een netwerk dat wordt gefaciliteerd door het schoolbestuur. Elbrich: 'We bouwen in het netwerk aan een cultuurvisie op elke school, zodat er doelgerichter gewerkt wordt. We willen cultuuronderwijs uit het vrijdagmiddag-knutseluurtje halen. Cultuuronderwijs moet 'gezellig en leuk' overstijgen'. Op dit moment werkt Elbrich aan een cultuurmenu op maat vanuit die visie. 'We zien veel kansen om cultuuronderwijs naar onze hand te zetten, van onderaf, en daar is interactie met het netwerk voor nodig. We willen kunst- en cultuuronderwijs op een natuurlijke manier aanpakken, vanuit verwondering. Je pakt ook pas een boek als je je kunt verwonderen over een verhaal'.

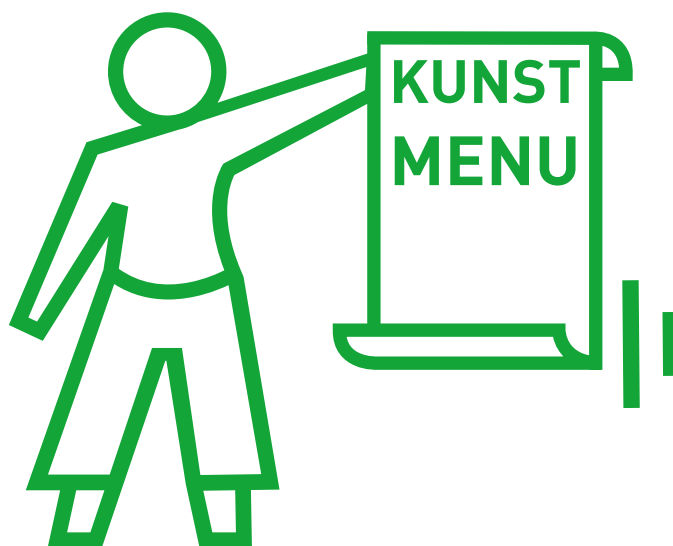
Spanningsveld

Zowel Hedwig als Elbrich zien het als hun taak om de scholen mee te nemen in de ontwikkelingen en mogelijkheden die zich voordoen. Het is soms lastig inschatten wat de cultuurcoördinator op de school daarin aankan. Hoe geef je informatie behapbaar door? Hedwig: 'Iedereen moet wel aangehaakt blijven, want daar is mijn positie als bovenschools cultuurcoördinator van afhankelijk. Als ik te snel ga loop ik de kans de scholen te verliezen'. Elbrich wil graag de ambitie van de leerkrachten aanwakken en inspelen op hun visie op leren. Samen met haar bovenschools directeur bepaalt ze de strategie, toetst ze de ideeën aan het hogere plan, maar kijkt ze ook of dit alles past binnen de ritmiek van de scholen. 'Steeds weer wil ik de *why* aanwakken: waarom kiezen we voor deze benadering? En hoe verhoudt de praktijk op jouw school zich daartoe? Maar niet alle scholen nemen even grote stappen en dat is ook goed.'

Zijn er dilemma's, dan kunnen Hedwig en Elbrich altijd terugvallen op de bestuurder(s) en de adviseurs van de provinciale steuninstellingen. Elbrich sluit ook met regelmaat aan bij de expertgroep onderwijs en kwaliteit van het schoolbestuur waar directeuren actief in zijn. Hedwig is aangesloten bij een netwerk van bovenschools cultuurcoördinatoren in de buurt waarin ze haar eigen ervaring kan delen en ideeën opdoet. 'Soms ben je best veel alleen aan het werk, maar je moet ook je eigen visie en strategie kunnen aanscherpen. Zoek je critical friends!'

kans voor een gesprek over visie, en dus een cadeautje.

- Communicatie is heel belangrijk, en houd daarbij goed de 'ritmiek' van de scholen in de gaten.
- Zorg voor voldoende ondersteuning voor jezelf als bovenschools cultuurcoördinator en zorg dat je opdracht helder is en blijft. Klop aan bij je opdrachtgever als je vastloopt en zoek een sparringpartner. Dat kan een adviseur of collega-coördinator zijn.

Column In de basis

Wegens corona staan de deuren en ramen van klaslokalen wijd open. Op het plein naast mijn lokaal geeft een vakdocent bij droog weer bewegingsonderwijs. Ik zie bewegingsvormen met allerhande materialen, waarvan ik niet wist dat die bestonden. Ik hoor en zie mijn collega uitleg geven over de stand van armen, benen, de kijkrichting, speltactiek enz. Hij corrigeert, doet voor en moedigt aan. Met rode konen oefenen de kinderen en het plezier van steeds iets beter worden spat er zelfs bij de minst handige kinderen vanaf. De instructie bij alles wat ik zie, is van een vakmanschap dat ik wel heb voor beeldende vorming, maar in de verste verte niet voor gymnastiek.

Toch mag ik ook gymlessen geven. Sterker nog, dat heb ik ook gedaan toen ik nog groepsleerkracht was. Ik had op mijn verkorte pabo-opleiding tien gymlessen gehad, een boek over bewegingsonderwijs bestudeerd en wist iets over leerlijnen en 'het creëren van een veelheid aan bewegingshoeken'. Dat ik zelf nooit plezier heb beleefd aan gymlessen en dat ik na de middelbare school heel weinig aan sport gedaan had, was geen enkele belemmering natuurlijk. Mijn leerlingen hebben gewoon heel veel trefbal gehad ...

Er zijn ook veel leerkrachten die op basis van wat theorie en een minimum aan praktijklessen muziek, beeldende vorming, dans of drama

geven, zonder dat zij enige affiniteit hebben met zo'n vak. Kinderen doen eenvoudige kleur-, knip- en plakwerkjes, zingen en dansen mee met een digibord, terwijl de leerkracht eindelijk even toekomt aan het kopje koffie. En ik kan hun niks verwijten, maar deze lessen doen het kunstonderwijs tekort, net als mijn 'gymlessen' het bewegingsonderwijs, en de kinderen worden hier de dupe van. Toen uit onderzoek bleek dat bewegingsonderwijs gegeven door groepsleerkrachten met te weinig opleiding onder de maat was, is er ingegrepen. Met een pabodiploma gehaald na 2004 mag je als leerkracht niet zomaar gymnastiek geven; wil je dat wel, dan moet je minimaal een aanvullende tweejarige post-hbo-opleiding bewegingsonderwijs volgen.

Al in 2003 zijn er ook plannen gemaakt om cultuuronderwijs te verbeteren: er werden cultuurcoördinatoren opgeleid die op hun scholen volgens diverse scenario's verbeteringen doorvoerden met behulp van welwillende ouders, de plaatselijke harmonie of kunstprofessionals die af en toe werden ingehuurd. Helaas zijn de gemeentelijke en provinciale infrastructuren van waaruit de kunstprofessionals hun weg naar school vonden, door rigoureuze bezuinigingen na 2010 compleet afgebroken. Vervolgens maakte men plannen om overbelaste leerkrachten bij te scholen in de kunstvakken. Een

nieuwe infrastructuur van subsidieversterkers werd opgetuigd om deze bijscholing vanaf 2013 te faciliteren. Maar schoolteams kunnen maar beperkt tijd vrijmaken voor die nascholingen in de kunstvakken. Ik kan niet in de boeken van scholen kijken, maar als ik zie hoe subsidieverstrekkers moeten leuren met subsidiegeld en gratis cursussen, vermoed ik dat scholen geld en kansen laten liggen. Ondertussen is de kwaliteit van kunst- en cultuurlessen weinig structureel verbeterd. Ja, er zijn ook post-hbo's voor cultuureducatie of nascholingen voor specialist muziek, drama of beeldend, maar scholen zijn niet verplicht te investeren in leerkrachten met zo'n extra opleiding. Anders dan bij bewegingsonderwijs is dit geheel vrijblijvend.

Ook de pianomuziek van mijn vakcollega muziek klinkt soms door de open ramen in mijn lokaal.

'Leuk hé, juf,' glundert één van mijn leerlingen tijdens de kleiles, 'we hebben een gratis concert onder het werk!'

Ja, de muziek is fantastisch, maar niet gratis. Vakleerkrachten moeten betaald worden en daarvoor is op veel scholen geen geld. Goed onderwijs en gelijke kansen creëer je niet met vrijblijvendheid en weer een subsidie. Die moet je in de basis regelen!

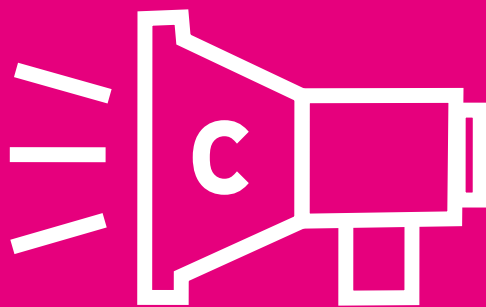

Ter sprake brengen tot spreken brengen

Hoe vertel ik het mijn collega's?

ngen of ngen

Dat het niet altijd meevalt om alle collega's even enthousiast te maken voor de manieren waarop kunst en cultuur kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van kinderen, zullen veel cultuurcoördinatoren aan den lijve hebben ervaren. Je hebt het al zo vaak uitgelegd, maar op een of andere manier lukt het je niet je collega's er net zo warm voor te maken als jezelf. Misschien wordt het dan tijd voor een andere aanpak!

Cultuur is belangrijk: 'ter sprake brengen'

Uitleggen, beargumenteren en overtuigen zijn belangrijke en vaak effectieve manieren om anderen in beweging te krijgen. Deze aanpak zou je ter sprake brengen kunnen noemen. Maar wat als blijkt dat deze aanpak niet werkt? Als leerkrachten geen noodzaak en urgentie voelen om iets te veranderen? Probeer het dan eens op een andere manier.

Leren van reclame: 'tot spreken brengen'

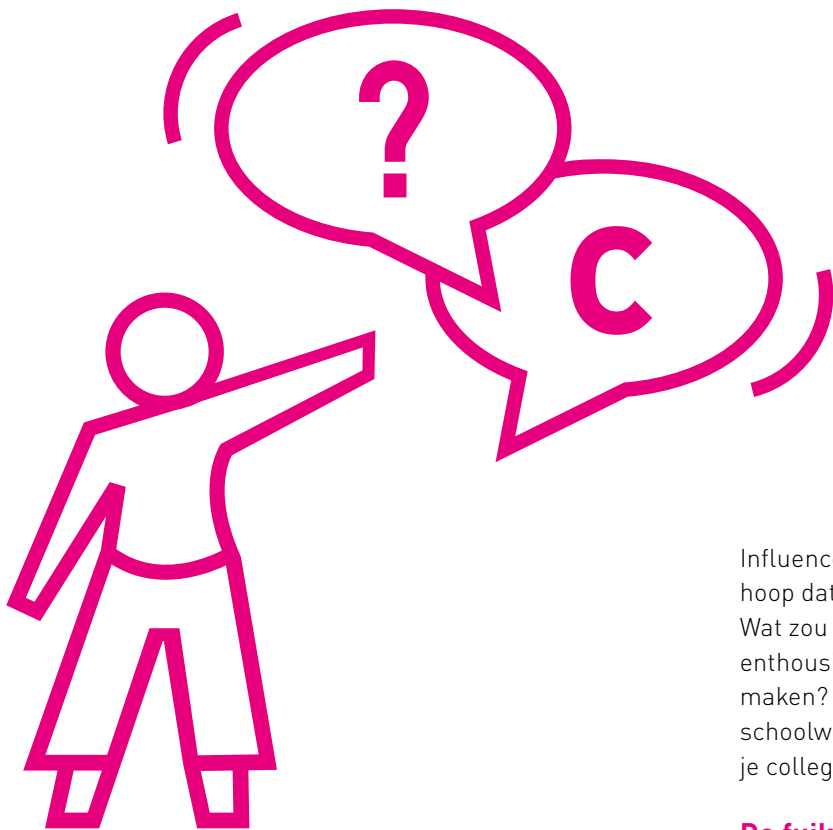
Bekijk eens een hele avond ieder reclameblok dat op televisie wordt uitgezonden. Hoe speelt de maker in op de noodzaak en urgentie van een gezonder, beter, vrolijker, uitdagender of spannender leven? Hoe word je verrast? Als de reclame inspeelt op je gevoel en je raakt, is de onderliggende aanpak niet 'ter sprake brengen' maar 'tot spreken brengen'. Je gaat als het ware deel uitmaken van het gepresenteerde verhaal. Er ontstaat verbondenheid en je gaat zelf 'meevertellen'!

'Tot spreken brengen' in cultuureducatie

Hoe zouden we de technieken van 'tot spreken brengen' kunnen inzetten bij ons verhaal over cultuureducatie? Daarvoor laten we vier reclametechnieken kort de revue passeren: *nudging*, *framing*, *buzzing* en *de fuik*.

'Nudging': de context veranderen

Stel je voor dat jullie binnenkort starten met een nieuw centraal thema voor alle groepen. Je verzamelt een aantal

korte, interessante creatieve activiteiten die bij dat thema passen. In de week voor je met het thema start, neem je steeds een collega apart, zonder dat de anderen dat merken. Je neemt ze mee naar een rustige plek en zegt dat je een geheim hebt dat niemand anders mag weten. Je belooft ze fluisterend, en met veel omkijken of er niemand anders meeluistert, een leuke creatieve activiteit, maar alleen als ze beloven dat ze die ook gaan uitvoeren. Je zet natuurlijk niets op papier, want als dat rond gaat slingeren gaat iedereen de activiteit uitvoeren. Maak er een hele show van!

‘Framing’: hetzelfde zeggen met andere woorden

Framing houdt in dat je mensen uitdaagt om op jouw manier naar de wereld te kijken via een frame of venster dat je presenteert.

Hoe bouw je een frame waardoor je collega’s op jouw manier naar kinderen gaan kijken, zodanig dat zij het vanzelfsprekend gaan vinden cultuur, kunst en creativiteit een plaats te geven in het onderwijs? Een interessant frame, verpakt in de vorm van een vraag zou kunnen zijn: Waarom heb je eigenlijk voor dit vak gekozen? Bijna iedereen zal dan een antwoord geven in de trant van: Kinderen de weg wijzen in de wereld, vormgevers van de toekomst opleiden, kinderen leren hun talenten/mogelijkheden te ontwikkelen en ga zo maar door. En, is dan jouw volgende vraag, op welke momenten op school zie je daar het duidelijkst voorboden van? Inderdaad, het antwoord is een inkoppertje: tijdens culturele activiteiten die creativiteit en onderzoekend leren stimuleren!

‘Buzzing’: jouw verhaal door anderen laten vertellen

Goede voorbeelden van buzzing zijn te vinden in de sociale media; daar draait het heel vaak om deze techniek.

Influencers brengen de buzz aan de gang in hun vlogs in de hoop dat die gedeeld en verspreid worden.

Wat zou er gebeuren als je kinderen uit jouw klas een enthousiast filmverslag van een culturele ervaring laat maken? En je vervolgens zorgt dat dit filmpje via de schoolwebsite en misschien zelfs wel via sociale media bij je collega’s en ouders terechtkomt?

De fuik: een verhaal zonder terugweg

Een goed verhaal werkt als een fuik. Luisteraars worden erin meegezogen en voordat ze het in de gaten hebben blijkt er geen weg terug te zijn.

Een ‘fuik’ zou in ons geval kunnen beginnen met een bevlogen verhaal over kinderen die nu op school zitten. Kinderen die over 25 jaar bijvoorbeeld aan het werk zijn in de samenleving. Wat doen die dan, wat is hun beroep, hoe leven zij? Wat wens je ze toe? Als we dat in beeld kunnen brengen is de vervolgvraag: Wat hebben ze dan nodig om daar te komen? Welke kennis, vaardigheden zijn van groot belang? Dat zijn bijvoorbeeld creativiteit, innovatief vermogen en ondernemerschap. Een verhaal waar niemand het mee oneens kan zijn.

Bij de vervolgepisode van het verhaal komen wij als leerkrachten in beeld. Wij zijn er voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor dat kinderen deze kennis en vaardigheden ontwikkelen. En wat hebben we in handen om die tot ontwikkeling te brengen? Kunst en cultuur blijken dan natuurlijk heel waardevolle middelen die de ontwikkeldoelen ondersteunen.

Als je meegaat in het eerste deel van een dergelijk (fuik) verhaal is de consequentie onomkeerbaar.

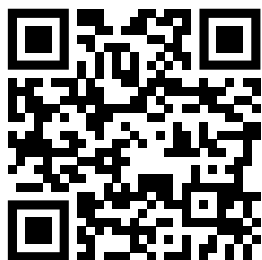
Het sterkst werkt zo’n verhaal als je het nauw aan laat sluiten op de uitgangspunten van het onderwijs op je eigen school.

‘Ter sprake brengen’ of ‘Tot spreken brengen’

Als ‘ter sprake brengen’ niet werkt, wordt het tijd om een eigen cultureel reclamebureau te starten. Verleid je collega’s door hun omgeving te veranderen, anderen jouw verhaal te laten vertellen, hun blik anders te richten of ze een ‘fuik’ in te laten zwemmen. De kans is niet alleen groot dat er iets in beweging komt, je kunt er zelf ook veel plezier aan beleven!

Vragen over cu

Hoeveel budget is er voor cultuureducatie?

- In de lumpsum zit budget voor alle vakken, ook voor de kunstvakken: geld voor methodes en andere lesmateriaal, excursies, deskundigheidsontwikkeling, geld voor materiaal voor de beeldende vakken, voor kostuums, instrumenten, de inrichting van een kunstvaklokaal.
- De prestatiebox is onderdeel van de lumpsum en bevat extra geld voor cultuureducatie: in 2020-2021 € 16,37 per leerling per jaar (inclusief € 3 euro per leerling voor museumbezoek).
- Onderdeel van de lumpsum zijn ook de Velo-gelden (vereenvoudigde Londo-gelden), bestemd voor culturele vorming. Het budget is € 105,31 per school plus € 4,39 per leerling.
- Tenslotte zijn er landelijke regelingen als Cultuureducatie met Kwaliteit (CmK) en de Cultuurcoach, die zorgen voor een indirecte financiële impuls aan cultuureducatie. Ook steden en provincies bieden scholen vaak extra financiële mogelijkheden voor cultuureducatie.
- Een overzicht van fondsen en subsidies vind je op www.lkca.nl/primair/onderwijs/geldzaken

Wat is Cultuureducatie met Kwaliteit?

- Cultuureducatie met Kwaliteit (CmK) is een vierjarig programma (2021–2024) van OCW gericht op het bevorderen van cultuur als vaste waarde in het onderwijs. Dit is de derde periode, het programma is gestart in 2013.
- Doel: kinderen laten profiteren van goed cultuuronderwijs zodat zij zich kunnen ontwikkelen tot creatieve en kritische volwassenen die klaar zijn voor de uitdagingen van de 21e eeuw.
- CmK bevordert de samenwerking tussen scholen en culturele instellingen, de deskundigheid van leerkrachten en vakdocenten en draagt bij aan het ontwikkelen van doorlopende leerlijnen en 21ste-eeuwse vaardigheden.
- Nieuw in de derde periode: meer aandacht voor kansengelijkheid, de vernieuwing van het curriculum, aansluiting binnen- en buitenschools aanbod en meer mogelijkheden voor het voortgezet onderwijs en het mbo. Basisscholen die niet eerder hebben meegedaan, worden nadrukkelijk uitgenodigd om mee te doen (kansengelijkheid).
- Wil je meer lezen over CmK ? Dat kan op <https://www.cultuureducatiemetkwaliteit.nl>

Wat is de relatie tussen kunst en technologie?

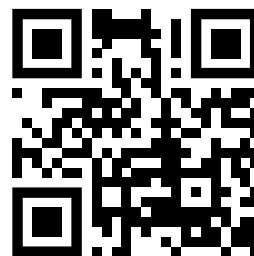
- Door technologische ontwikkelingen zie je ook in de kunstwereld een breder gebruik van (nieuwe) technieken, materialen en middelen. Er ontstaan andere toepassingsmogelijkheden en nieuwe vormen van kunst. Leerlingen leren nieuwe media en digitale technologie als middel gebruiken om kunst te maken en mee te maken.
- Steeds vaker ook werken kunstenaars en wetenschappers samen rond grote thema's. Ze inspireren elkaar, leren van elkaars denk- en werkwijzen en werken samen aan oplossingen. In het onderwijs ontstaan vergelijkbare combinaties tussen cultuuronderwijs en wetenschap & technologie.
- www.lkca.nl/publicatie/kunst-en-technologie-in-het-onderwijs/

Cultuureducatie (FAQ's)

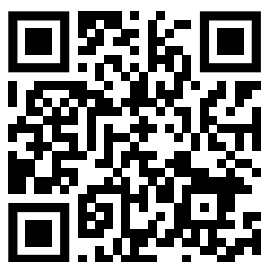
Hoe zit het met het nieuwe curriculum?

- Het huidige curriculum beschrijft de kerndoelen die bepalen wat de belangrijkste dingen zijn die kinderen moeten leren. Cultuuronderwijs valt onder de kerndoelen kunstzinnige oriëntatie. Leerlingen leren taal, beelden, muziek en beweging bijvoorbeeld gebruiken om gevoelens en ervaringen uit te drukken en daarover te communiceren.
- Er komt een nieuw curriculum. Voor het leergebied Kunst & Cultuur is een samenhangend curriculum geformuleerd. De termen 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven' staan hierin centraal. Oftewel, er moet een balans zijn tussen zelf doen en meemaken wat anderen doen, en vervolgens tussen hierover nadenken en hier een (eigen) betekenis aan geven.
- Centraal in het advies voor het leergebied Kunst en Cultuur staat de ontwikkeling van het artistiek-creatief vermogen. Dit vermogen is de kern van alle kunst- en cultuurdisciplines. Per kunstvak krijgt het een andere uitwerking.
- Ook nieuw is de aandacht voor de verbinding tussen kunst en cultuur en de identiteit van leerlingen.
- Het gaat bij dit leergebied om kunst en erfgoed, binnen en buiten de school.
- De professionele kunst is het uitgangspunt. Leerlingen leren deze te gebruiken als bron van inspiratie tijdens het maakproces.
- Op www.curriculum.nu kun je meer lezen en op de hoogte blijven van de laatste ontwikkelingen.

Wat is een Cultuurcoach?

- De cultuurcoach stimuleert deelname aan cultuur en verbindt cultuur met andere sectoren in de gemeente. De cultuurcoach kan in dienst zijn bij de gemeente, maar bijvoorbeeld ook bij een culturele instelling.
- De cultuurcoach is een bruggenbouwer en kan verschillende rollen hebben: kunstvakdocent, ontwikkelaar, adviseur en/of scout.
- Het rijk en de gemeente financieren de cultuurcoach. Het gaat om cofinanciering; het rijk betaalt 40%, gemeenten dragen 60% van de kosten bij, zelf en/of via lokale partners.
- Meer informatie via www.lkca.nl/cultuurcoach

Is de ontwikkeling van IKC's van invloed op cultuureducatie?

- De meeste kindcentra ontwikkelen zich steeds meer richting verregaande samenwerking tussen basisschool en bso, soms met een complete bestuurlijke fusie.
- Dat leidt tot één pedagogisch beleid voor bso en school, ook voor kunst en cultuur.
- Vanuit de pedagogische visie behandelen leerkrachten en pedagogisch medewerkers (cultuur) thema's zowel in de klas als bij bso. Zij werken samen met culturele partners aan betekenisvolle cultuureducatie.
- Een IKC biedt veel kansen op een breed aanbod voor kunst en cultuur, onder en na schooltijd, gericht op de ontwikkeling van het individuele kind.

Zonder reflectie geen verandering

Basisschool De Zuiderster in Den Bosch heeft sinds een jaar een nieuwe bevlogen directeur: Ilonka Waterloo. Voor dit magazine spraken we met haar over de vraag: welk leiderschap vraagt het van een directeur om cultuuronderwijs een waardevolle plek te geven in de school?

'Ik ben altijd gefascineerd geweest door de vraag: wat beweegt mensen en hoe maken die mensen een organisatie nou succesvol?' vertelt Ilonka. Die vraag ontstond toen ze ruim 30 jaar geleden haar carrière begon in het bankwezen en leiding gaf aan verschillende afdelingen. Tijdens de schooltijd van haar kinderen werd ze voorzitter van de MR en nam ze deel aan de Raad van Toezicht van het schoolbestuur. 'Toen heb ik op een gegeven moment mijn baan opgezegd. Wat scholen doen heeft zo'n impact op de maatschappij, daar wilde ik aan bijdragen. Wij kunnen kinderen in het onderwijs echt wat meegeven.'

Voor ze schooldirecteur werd heeft Ilonka zich beziggehouden met allerlei onderwijsprojecten, van het schrijven van visiestukken tot leiderschapscoaching en interimopdrachten. Wat haar opviel is dat mensen die werken in het onderwijs minder reflecteren op dingen die niet goed

gaan dan in het bedrijfsleven. Terwijl juist die reflectie zo belangrijk is voor vooruitgang en verandering. Leiderschap betekent volgens Ilonka dan ook mensen een spiegel voorhouden en bevragen, waardoor ze anders gaan kijken naar wat ze doen. 'Je boekt pas resultaat als je iemand kunt raken. Geef aandacht aan successen en beloon mensen voor hun inzet, maar durf ook heftige gesprekken te voeren.'

In 2019 is Ilonka bewust op zoek gegaan naar een vaste school omdat ze graag langer wilde doorbouwen aan schoolontwikkeling, die volgens haar altijd begint met een visie op kinderen en op leren. Met visie maak je het verschil, ook als het gaat over cultuuronderwijs. Ontbreekt het daaraan, dan blijf je op hetzelfde niveau. 'Gemeenten komen scholen vaak tegemoet in de financiering van culturele activiteiten. Maar dat volstaat niet, want als het geld een keer op is, dan is er een probleem. Het gaat dus om iets anders, om de ontwikkeling van leerkrachten die iets kunnen brengen naar kinderen.'

Om voor elkaar te krijgen dat leerkrachten zich ontwikkelen, moeten ze zich in een groep bevinden waarin ze samen kunnen brainstormen en onderwijs kunnen ontwikkelen. Daar zit de sleutel tot verandering, is Ilonka's ervaring. 'Een mooi voorbeeld zijn de cultuurcoördina-

De procesgerichte didactiek is de didactiek van kunstzinnige oriëntatie, onderzoekend- en ontwerpnd leren en andere onderwijsvormen waarbij de focus op het proces ligt.

https://www.rijnbrink.nl/images/170614_denkkader_cultuur-educatie_2017_web.pdf

‘Als je leerkrachten weet te raken, gaat dat nooit meer uit hun systeem.’

toren: zij worden op een prachtige manier gevoed in de cursus en het netwerk. Maar als je tegelijkertijd in een schoolomgeving zit die niet aanzet tot nadenken over waarom je iets doet, sijpelt die inspiratie nooit door in de school. De directeur en andere teamleden blijven dan hangen in de waan van de dag.’

Toen Ilonka tijdens een interimopdracht ontdekte dat de cultuurcoördinatoren van haar school tijdens de icc-cursus met trainer Karin Kotte werkten aan procesgerichte didactiek*, zag ze wat dat teweegbracht in hun klassen en dat deze didactiek voor haar school de gewenste benadering was. Ze greep haar kans en liet alle leerkrachten via een training kennismaken met deze procesgerichte didactiek. Het hele team moet zich immers happy gaan voelen bij die werkwijze. ‘Eén ding weet ik nog: je kon die dag een speld horen vallen.’

Op de Zuiderster zet Ilonka met haar team nu stappen richting geïntegreerd onderwijs omdat dit zorgt voor meer betrokkenheid van leerlingen. Zo wordt het rekenonderwijs waar mogelijk gecombineerd met beeldend onderwijs, om ruimte te creëren in het curriculum. ‘We stellen prioriteiten in plaats van te stapelen. En ook al krijgen leerkrachten het liefst praktische tools aangereikt om vakken te integreren, ze zijn vooral gebaat bij inzicht in de verschillende leerdoelen om te kunnen gaan spelen met de methodelessen.’ Ilonka startte daarom een traject met het team om de leerdoelen onder de loep te nemen. ‘Kennis over leerdoelen zorgt ervoor dat leerkrachten makkelijker gaan differentiëren, maar ook makkelijker gaan creëren en elkaars ideeën gaan beschouwen. Net zoals bij goed kunstonderwijs eigenlijk!’

De post-hbo opleiding Cultuur- begeleider

In Zwolle zijn de pabodocenten enthousiast en trots. En wel op hun post-hbo opleiding tot cultuurbegeleider. Ludie Gootjes van VIAA en Tineke Neyman van KPZ zijn kerndocent aan de opleiding. Ze zijn trots op de mooie samenwerking tussen de hogescholen KPZ, VIAA, Windesheim en de culturele partners Stadkamer en Rijnbrink. Docenten van de drie hogescholen geven les vanuit hun eigen expertise. Adviseurs van Stadkamer en Rijnbrink geven gastlessen binnen de opleiding en helpen bij de organisatie en subsidiëring van de expertmeetings.

De groep die nu afgestudeerd is vormde een gemêleerd gezelschap: leerkrachten uit regulier en speciaal onderwijs, een directeur, een docent uit het VSO en een beeldend kunstenaar. Tineke en Ludie zien dit als een verrijkende component. 'Vanuit hun eigen werkperspectief stelt iedereen andere vragen en dat is verrijkend voor alle leden van de groep', vertelt Tineke, 'we hopen dat de toekomstige groepen ook weer gemêleerd zijn'.

Diana Pannekoek, leerkracht op OBS Opwaardz in Olst, rondde de opleiding afgelopen jaar af en is erg blij met de verdieping die ze aangereikt kreeg. 'De opleiding gaat echt een laag dieper dan de icc-cursus. Er is veel aandacht voor verdiepende theorie met daarnaast ook ruimte voor de praktijk en dat is een waardevolle combinatie. Hierdoor bouw je als cultuurbegeleider veel meer deskundigheid en vakkennis op.'

De kracht van de opleiding

'De lijn in de opleiding start met persoonlijke coaching en ontwikkeling en van daaruit leren studenten om hun team te coachen. Dat is een krachtige component: eerst

'Ruimte voor praktijk en verdiepende theorie: een krachtige combinatie waardoor je als cultuurbegeleider veel meer deskundigheid en vakkennis opbouwt.' - Diana Pannekoek, alumnus -

jezelf versterken en van daaruit je team', aldus Ludie. 'Dat hebben leerkrachten ook echt nodig om verandering in hun team te kunnen bewerkstelligen. Ze leren hierdoor meer op organisatieniveau denken', vult Tineke aan. Dat herkent ook Diana. 'Iedereen heeft met veranderingen te maken in z'n school. De module verandermanagement geeft veel verdieping en handvatten. Het is belangrijk dat je je bewust wordt van de fases van verandering, de rollen in het team, de kwaliteiten van mensen, hoe je draagvlak creëert: heel belangrijke achtergrondinformatie die je helpt om veranderingen teweeg te brengen op je eigen school.'

Naast het coachende deel van de opleiding, vinden Tineke en Ludie ook de expertmeetings een krachtig onderdeel. Expertmeetings zijn ontmoetingen tussen een cultuur-aanbieder en een student. De nadruk ligt hierbij op het gesprek. 'Dus niet alleen wat kun jij halen bij bijvoorbeeld deze theatergroep. Maar vooral ook hoe bevaag je elkaar kritisch over wat je belangrijk vindt aan cultuuronderwijs, zodat je elkaars taal leert verstaan. Zulke gesprekken ontstaan zelden op een moment dat je een voorstelling de school in wilt halen. Ze maken de opleiding ook minder steriel, vindt Tineke, het gaat tenslotte om cultuuronderwijs.' Diana beaamt dit. Ze vond de expertmeetings een eyeopener. 'Ik werd me ervan bewust hoe de aanbieder aankijkt tegen cultuuronderwijs, wat hun visie is op wat ze met kinderen willen bereiken, hoe ze de samenwerking met scholen zien en dat er zo veel meer mogelijk is. Aanbieders zijn heel bereid om iets aan te passen aan de wensen van de school.'

Tenslotte zijn de hogescholen erg te spreken over de meesterproef, het afsluitende deel van de opleiding.

'Studenten leren in de meesterproef, via onderzoekend leren, om een heel team mee te krijgen, met alle valkuilen die ze daarbij tegenkomen. Hoewel het voor studenten een pittig onderdeel is, zien ze ook dat ze hiermee een belangrijke bijdrage leveren aan hun school en dat maakt hen enthousiast,' vertelt Ludie. Al vanaf het begin hangen de docenten elke les op aan drie lijnen: persoonlijke ontwikkeling, inhoud van cultuuronderwijs en onderzoek. Hierdoor ontstaat er samenhang en is de meesterproef niet een op zichzelf staand stuk, maar werken de studenten er al vanaf het begin naartoe.

Diana ontwikkelde een format vanuit de procesgerichte didactiek om natuuronderwijs en beeldende vorming te verbinden. Het was geen makkelijke weg, want tijdens de opleiding sloot haar school. Diana kreeg een andere baan op een andere school, met dus een nieuw team en een nieuw onderwijsconcept. Hierdoor kan ze haar

MEER OVER:

De post-hbo-opleiding Cultuurbegeleider wordt op acht plekken in Nederland gegeven. De opleiding duurt anderhalf jaar en is een flinke verdieping voor iedereen die de cursus interne cultuurcoördinator heeft gevolgd. Tijdens de post-hbo-opleiding is cultuuronderwijs uitgangspunt voor onderwijsvernieuwing. Uit ervaringen blijkt dat cultuurbegeleiders op hun school en voor hun bestuur een flinke kwaliteitsimpuls geven aan cultuuronderwijs. De opleiding rust op drie pijlers: kennis van de theorie over cultuur-

onderwijs, kennis van verandermanagement en de eigen ontwikkeling van cultuurcoördinator tot cultuurbegeleider. <https://www.lkca.nl/artikel/post-hbo-cultuurbegeleider/>

format nog niet schoolbreed toepassen, maar ze ziet zeker kansen. Ze past het format al wel toe in haar eigen klas, waardoor collega's zien wat ze doet en nieuwsgierig worden. Diana merkt hierdoor dat collega's zich bewust zijn van de bagage die ze meebrengt als cultuurbegeleider en voelt zich daarom gewaardeerd.

Meerwaarde

Diana heeft het gevoel dat haar functie als cultuurbegeleider meerwaarde heeft ten opzichte van haar rol als cultuurcoördinator. Voorheen voerde ze het gesprek binnen haar school vanuit haar eigen enthousiasme voor cultuuronderwijs. Nu doet ze dat veel bewuster vanuit hetgeen ze geleerd heeft rondom coaching en verandermanagement. Daarnaast is ze, samen met een cultuurbegeleider van een andere school, ook bovenschools een betere gesprekspartner. Ook Tineke en Ludie zien dat de cultuurbegeleiders echt meerwaarde hebben. 'Studenten voelen zich als cultuurcoördinator vaak alleen staan in de school, zij moeten de kar trekken rondom cultuuronderwijs, krijgen daarvoor weinig uren, hebben vaak grote idealen en voelen zich door die spagaat ongelukkig in hun taak. In de opleiding leren ze veel meer te focussen op draagvlak creëren, leren ze de veranderingen echt neer te zetten en een vanzelfsprekend gesprekspartner te zijn voor de directie. Ze groeien enorm als persoon', zo besluit Ludie.

MEER WETEN

Wil je meer weten over de post-hbo Cultuurbegeleider?

Kijk dan op:

www.lkca.nl/post-hbo-cultuurbegeleider/

Colofon

Cultuurcoördinator NL 2020

Magazine voor professionals cultuur in het primair onderwijs

Auteurs

Jeska Aasman

Inger van Til

Eeke Wervers

Zoë Zernitz

Met bijdragen van Sanne Scholten, Pieter Mols en
Liesbeth Kleuver

Eindredactie

Eeke Wervers

Tekstredactie

Heleen de Groot

Fotografie

Rolf Resink hetismooiwerk.nl

Lilian van Rooij (pag. 5)

Istock (cover, pag. 2 en 4)

Vormgeving

Taluut, Utrecht

Drukwerk

Libertas Pascal Utrecht

ISBN 978-90-6997-166-7

Uitgever

LKCA

Lange Viestraat 365

Postbus 452

3500 AL Utrecht

030 711 51 00

info@lkca.nl

www.lkca.nl

LKCA wil ervoor zorgen dat iedereen goede cultuureducatie krijgt (op school én in de vrije tijd) en dat iedereen kan meedoen aan culturele activiteiten.

LKCA probeert publicaties zo toegankelijk mogelijk aan te bieden. Neem contact met ons op bij ontoegankelijke informatie via info@lkca.nl.

©LKCA Utrecht, januari 2021

Samen werken aan cultuur voor iedereen